

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
1/2022 (LIV)
<https://doi.org/10.36770/bp.668>
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Anna Małgorzata Kamińska**

Uniwersytet Śląski w Katowicach / University of Silesia in Katowice
Biblioteka Politechniki Śląskiej w Gliwicach / Central Library of the Silesian
University of Technology
ORCID: 0000-0001-5411-5426

Łukasz Opaliński*

Biblioteka Politechniki Rzeszowskiej im. I. Łukasiewicza /
/ Library of Ignacy Łukasiewicz Rzeszów University of Technology
ORCID: 0000-0003-2797-2777

Biblioteki hellenistyczne jako jeden z fundamentów rozwoju kultury europejskiej

Hellenistic libraries as a major foundation for the development
of European culture

Abstract: Written texts constitute a major foundation of human culture. Acting as permanent data carriers, they ensure the continuity and development of culture. The authors of the article address the issue of book collecting practices in Greece during the Hellenistic period. After a short introduction concerning the development of writing systems and texts, the article moves on to present the individual characteristics of the examined region, which made books more widespread and were conducive to the development of specialised institutions for their production, collection,

* Łukasz Opaliński – dr, pracownik Oddziału Informacji Naukowej Biblioteki Politechniki Rzeszowskiej im. I. Łukasiewicza; autor m.in. artykułu *The Landscapes of Sustainability in the Library and Information Science: Systematic Literature Review* (2021).

** Anna Małgorzata Kamińska – dr, pracownik Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach i Biblioteki Politechniki Śląskiej w Gliwicach, autorka m.in. artykułu *Modele publikacyjne w nauce o kulturze* (2021).

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

and sharing: namely, bookshops and libraries. The authors present both private libraries, which were often owned by scientists, thinkers, and rulers of the time, as well as libraries which made their resources available to the public. Among them were such noteworthy examples as the Library of Alexandria, the Library of Pergamon and Antioch. The article is concluded with reflections on the role, form, and organisation of libraries in Hellenistic Greece.

Keywords: Hellenistic libraries, European culture, cultural development, bibliophiles, Library of Alexandria, librarians, Library of Pergamon.

1. Wprowadzenie

Świat starożytnej Hellady, jego kultura i osiągnięcia Hellenów na polu nauk teoretycznych i wytwórczych jest początkiem, z którego wyłoniła się współczesna cywilizacja europejska. „Hellenizm” to termin oznaczający okres w dziejach Grecji od 323 do 30 r. p.n.e., tj. od śmierci Aleksandra III Wielkiego do podboju ptolemejskiego Egiptu przez Rzym. Kultura okresu hellenistycznego stanowiła połączenie kultury greckiej i wschodniej. Cechowały ją między innymi kosmopolityzm i indywidualizm, a w religii synkretyzm. W formie języka greckiego, zwanego „wspólnym” (z gr. *koine*), powstawało w większości ówczesne piśmiennictwo.

Hellenowie przeciwstawili cywilizacjom Wschodu wzorzec kultury zindywidualizowanej, demokratycznej, otwartej i rozwojowej, sprzyjającej rozbudzaniu myśli teoretycznej, refleksji filozoficznej i naukowej¹. Nie tworzyli oni scentralizowanych monarchii wzorem władców wschodnich, lecz systemy luźno powiązanych (społecznie, gospodarczo, politycznie) „miast-państw” łączących się okresowo w mało stabilne federacje. Brak skrupowania tradycją religijną, obyczajową, brak społecznej warstwy kapłańskiej monopolizującej naukę i kulturę przyczyniły się do zaistnienia pewnej samodzielności intelektualnej, wzrostu poziomu tolerancji dla odmiennych poglądów oraz swobody politycznej i wyznaniowej mieszkańców Hellady.

Historia starożytnej Grecji, narodziny „rozumu teoretycznego” jako namysłu filozoficznego nad światem, matematyczne i astronomiczne zainteresowania Greków, wytwory ich sztuki rzeźbiarskiej i architektonicznej wraz

¹ Zob. B. Bieńkowska, H. Chamerska, *Zarys dziejów książki*, Warszawa 1987, s. 31.

z ich wyjątkowością i niepowtarzalnością sprawiają, że świat starogreckiej kultury jest wciąż celem współczesnych dociekań oraz dziedzictwem, którego wszyscy jesteśmy spadkobiercami. W szczególności zaś dotyczy to greckiego plemienia Jonów, którzy osiedlili się w początkach XI w. p.n.e. na wschodnim wybrzeżu Azji Mniejszej i – jak stwierdza David Diringer – „zapalili pochodnię cywilizacji greckiej”².

2. Przeszość książek i pisma

Dzieje książki, bibliotek i pisma współtworzą poniekąd pewną całość. To pismo stanowi bowiem najistotniejszy środek przekazywania kultury (komunikacji międzykulturowej) rozumianej jako ogół wiedzy, zespołów poglądów, norm moralnych, kanonów artystycznych, modeli politycznych, światopoglądowych czy ideologicznych podlegających procesom rozprzestrzeniania się w czasie i przestrzeni³. Pismo we właściwym rozumieniu (tj. pomijając twórczość graficzną człowieka w postaci malowideł naskalnych, rzeźb i ozdób, czyli ogólnie tzw. systemy ikonograficzne powstałe w erze paleolitu) wykształciło się w IV–III tysiącleciu p.n.e. na obszarach dzisiejszej Azji i Afryki, tj. w Egipcie, Mezopotamii, w Indiach i w Chinach⁴. Pierwsze systemy piśmiennicze najogólniej podzielić można na pisma typu obrazkowego (piktografia), ideograficznego i analitycznego, a systemy bardziej dojrzałe na typy fonetyczne, sylabiczne i alfabetyczne.

Typ ostatni – alfabetyczny – jest zdecydowanie najwyżej rozwiniętą formą spośród wszystkich wymienionych⁵. W jego historii najpoczytniejsze miejsce zajmują Grecy, którzy wprowadzili go nie wynaleźli, ale znacząco je udoskonali⁶. Uważa się, że wszystkie dzisiejsze alfabety europejskie wywodzą się ze starożytnego alfabetu greckiego, a źródła na jego temat sięgają IX–VIII wieku p.n.e. (inskrypcje z wysp Thera, Melos i Kreta)⁷. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że

² D. Diringer, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, Warszawa 1972, s. 440.

³ Tamże, s. 21.

⁴ B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 13.

⁵ Szerzej na ten temat zob. D. Diringer, dz. cyt., s. 36–39; J. Soszyński, *Pismo*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 375–379.

⁶ Zob. D. Diringer, dz. cyt., s. 442; B. Szyndler, *I książki mają swoją historię*, Warszawa 1982, s. 20–21.

⁷ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteki w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 31.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

dwudziestoczeroliterowy alfabet grecki ukształtował się ostatecznie w IX–X wieku p.n.e., a do jego najstarszych zabytków należy między innymi tzw. „waza dyplonańska”, której datę powstania szacuje się na 730–720 rok p.n.e. Napis na niej brzmi: „Kto dziś z wszystkich tancerzy najwdzięczniej zatańczy, ten otrzyma to”⁸. Starogreckie pismo alfabetyczne przeniknęło następnie do Rzymu za pośrednictwem Etrusków i dało początek alfabetowi łacińskiemu⁹. Zarówno więc w Grecji, jak i w starożytnym Rzymie, pismo i alfabet w olbrzymiej mierze przyczyniły się do rozkwitu życia umysłowego na niespotykaną dotąd skalę, w czym niepoślednią rolę odegrały również przynależne pismu funkcje – komunikatywna (umożliwienie przekazywania treści na odległość przestrzenną i czasową), kulturotwórcza (wymiana doświadczeń i zwiększenie efektywności działań) czy ideologiczna, ujmująca pismo jako element tworzenia, wyrażania i umacniania więzi ideowych¹⁰.

3. Pierwsze książki i pierwsi zbieracze („bibliofile”)

Chronologicznie pierwszym środkiem rozprzestrzeniania przekazu kulturowego w Grecji sprzed czasów Homera była tzw. „żywa epika”, którą za swoją domenę obrali wędrowni pieśniarze. Można powiedzieć, że w zasadzie cała literatura „złotego wieku Peryklesa” była pisana nie dla czytelnika, a dla słuchacza. Autorem dwóch dzieł otwierających historię pisanej literatury antycznej, tj. utrwalonych na papirusie, jest Homer (autor *Iliady* i *Odysei*)¹¹. Powstawały już ówczesne historyczne dzieła Hezjoda, epos cykliczny, dzieła jońskich filozofów przyrody, kronikarzy i poetów lirycznych, to jednak *Iliada* jest – zdaniem Anny Świderkówny – niejako pomnikiem przejścia od improwizowanej epiki ludowej do świata literatury pisanej¹².

⁸ Cytat za: A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Wrocław 1970, s. 9.

⁹ Zob. P. Pludra-Żuk, *Pismo greckie*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, dz. cyt., s. 379; J. Soszyński, *Pismo łacińskie*, [w:] tamże, s. 380.

¹⁰ Zob. B. Bieńkowska, dz. cyt., s. 19–20.

¹¹ Wiemy dziś, że dzieła te są zwieńczeniem wielowiekowej tradycji ustnego przekazu, choć nie umiemy jej dokładniej prześledzić. Od czasów wojny trojańskiej śpiewacy improwizowali pieśni o bohaterach, modyfikując nieco tekst przy każdorazowym wykonaniu. Tradycja narzucała im temat, formę, różne charakterystyczne zwroty i epitety, sceny czy sposób wysławiania się, tym niemniej z każdym kolejnym wykonaniem pieśń była jednak konstruowana na nowo. Twórca *Iliady* i *Odysei* nie był tu zapewne wyjątkiem, zob. np. R. Cave, S. Ayad, *Historia książki. Od glinianych tabliczek po e-booki*, przeł. E. Romkowska, Warszawa 2015, s. 49.

¹² A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 19.

Odpisy tekstów przechowywane przez pokolenia w rodzinach rapsodów można nazwać książkami, należy jednak pamiętać, że nie służyły one łączności czytelnika z autorem, nie pełniły zatem podstawowej funkcji, która wyróżnia książkę obecnie. Dotyczy to zresztą nie tylko utworów Homera, ale wszelkiej liryki, która w swych początkach związana była z „żywym słowem”. Pieśni liryczne recytowano przeważnie przy akompaniamencie muzyki podczas procesji religijnych, wraz z powstaniem dramatu słowa poetów rozbrzmiewały w teatrze Dionizosa, a wspólną cechą tych odmian antycznej twórczości była improwizacja i publiczna prezentacja słuchaczom. Także filozofowie, sofiści i prawnicy, np. Empedokles, Solon lub Ksenofanes, używali tego rodzaju form poetyckich w swej działalności publicznej. Poezja była więc wówczas podstawowym, głównie z powodu swej użyteczności i popularności, środkiem rozprzestrzeniania treści kulturowych.

Proza mogła natomiast swobodnie rozwijać się dopiero, gdy uzyskała odpowiedni materiał do jej utrwalania – papirus. Od VIII wieku p.n.e. Grecy sprowadzali egipski papirus przez fenicki port Byblos, skąd etymologicznie wywodzą się greckie określenia papirusu (*byblos*) i książki (*byblion*, *biblion*). W VI wieku p.n.e. import papirusu stał się regularny i szerszy niż dotychczas. Był to jeden z czynników, dzięki któremu w początkach VI wieku p.n.e. narodziła się grecka proza literacka¹³. Odtąd książka pozostawała już zatem obecna w życiu przeciętnego Greka. Była w szkołach, gimnazjonach, teatrach, pojedyncze egzemplarze posiadali rapsodzi dla wspomnienia pamięci. Mogli mieć ją uczniowie notujący słowa nauczycieli, logografowie (pisarze mów sądowych na zamówienie), prawnicy czy medycy. W papirusowych odkryciach datowanych na okres pomiędzy IV wiekiem p.n.e. a VII wiekiem n.e. (tzw. okres hellenistyczno-rzymski), dokonanych na przykład na przełomie XIX i XX wieku w Memfis i w Oxyrhynchos, przetrwały także fragmenty twórczości popularnej i okolicznościowej, między innymi opowieści cudowne, prorocтва, korespondencja prywatna¹⁴. Wszystkim tym graficznym sposobom uchwycenia myśli brakowało jednak aktu publikacji. Ich treść była bowiem nadal przeznaczona do użytku prywatnego, a w przypadku części ze wspomnianych form piśmienniczych – w dalszym ciągu rozprowadzana głównie drogą ustnego przekazu.

¹³ M. Nowicka, *Antyczna książka ilustrowana*, Wrocław 1979, s. 24–25; K. Głombiowski, H. Szejewskowska, dz. cyt., s. 37. Zob. też: B. Szyndler, *I książki mają swoją historię*, Warszawa 1982, s. 34–37.

¹⁴ J. Manteuffel, *Ze świata papirusów*, Wrocław–Warszawa 1950, s. 9–10, 19, 23–24.

Proces szerszego rozprzestrzeniania się produkcji książki zbiegł się w czasie z rozwojem dzieł prozatorskich, a także z ożywieniem politycznym Hellady, rozbudową szkolnictwa, szerzeniem się ruchu sofistów i intensyfikacją życia społecznego. Przyczyniło się do niego również zwiększone zainteresowanie nowymi utworami, zwłaszcza z zakresu literatury dramatycznej. Tradycyjne formy działalności literackiej przestawały wystarczać dla zaspokojenia tego zainteresowania i książka powoli stawała się jedyną drogą zapoznawania się z nowymi utworami. Całokształt tych uwarunkowań spowodował, iż w V wieku p.n.e. światło dzienne ujrzała książka grecka przeznaczona wyłącznie do księgarskiego obiegu. Jak podaje Karol Głombiowski, tragedia attycka była pierwszym tekstem literackim rozpowszechnianym nie tylko za pomocą „żywego słowa” w teatrach. Określa się ją mianem pierwszej książki kultury europejskiej – mającej swoich odbiorców-czytelników, względnie szeroką publiczność. To wzmożone zainteresowanie produkcją literacką V wieku p.n.e., jak również fakt, że rynek książkowy zaczął zataczać coraz szersze kręgi, stworzyły załóżek księgarstwa, zbieractwa (kolekcjonerstwa) książek, działalności skrybów i wydawców oraz zainicjowały działalność bibliotekarską¹⁵.

W literaturze greckiej tego okresu wspomina się już składy księgarskie. Wzmianki na ten temat znajdujemy między innymi u Ksenofonta (w *Anabasis* i *Wyprawie Cyrusa*), u przedstawiciela staroattyckiej komedii – Eupolisa, u komediopisarza Nikofrona, który używał określenia *bibliopoles* na oznaczenie księgarza, a także u Arystofanesa (w *Ptakach* i *Żabach*), Aleksisa, czy samego Platona (w *Obronie Sokratesa* i *Fajdrosie*)¹⁶.

W pierwszej kolejności książka, w swojej nowej roli, stała się z oczywistych powodów dostępna środowiskom zaznajomionym ze sztuką czytania, a zatem inteligencji, lekarzom, prawnikom i twórcom – poetom, pisarzom, uczonym. Naturalną kolejną rzeczą musiały powstawać pierwsze księgozbiory prywatne o charakterze pomocniczo-warsztatowym. Księgi gromadzili na przykład Euklides, tragiczny Eurypides, którego namiętność do ksiąg wyśmiewał Arystofanes

¹⁵ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 38. Zob. też: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, i J. Trzynadłowski, Wrocław 1971, s. 282; J. Grycz, *Krótki zarys historii książki i bibliotek*, Warszawa 1956, s. 12; J. Manteuffel, *Książka w starożytności*, Warszawa 1947, s. 50; B. Szyndler, dz. cyt., s. 51–52.

¹⁶ Zob. np. K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 38; G. Pianko, dz. cyt., s. 28–29; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 23–24, 267.

(zdaniem niektórych autorów starożytnych, na przykład Atenajosa, sam Arystofanes posiadał zbyt dużą wiedzę nt. tekstów tragików, by znać je wyłącznie ze sceny), czy władca Eutydemos I, o którym Ksenofont twierdził, iż jego celem było podniesienie swej dzielności życiowej i wartości moralnej poprzez lekturę¹⁷. Co więcej, w tym okresie autorzy, na przykład historiograf Tukidydes (ur. między 471 a 460 rok p.n.e., zm. między 404 a 393 rok p.n.e.), w swojej pracy badawczej zaczynają korzystać ze zwojów spisanych przez innych twórców. Współczesny Tukidydesowi Hellanikos z Mityleny, który spisał historię Aten, to pierwszy historyk grecki, który wiedzę czerpał niemal wyłącznie z książek¹⁸. Do bibliotek prywatnych można też zaliczyć księgozbiór Platona (427–347 rok p.n.e.), który za pośrednictwem Diona – tyрана¹⁹ Syrakuz – nabył 3 księgi z teorią Pitagorasa zapisaną przez Filolaosa. Posiadał też komedie Epicharma i Sofrona, poszukiwał elegii Antymacha z Kolofonu, a ponadto przywiózł pewną liczbę ksiąg z podróży na Sycylię. Co za tym idzie, uczniowie platońskiej Akademii wynosili z niej nie tylko wiedzę, ale też zamiłowanie do ksiąg.

Jedną z największych i najlepiej udokumentowanych była biblioteka prywatna, gromadzona „programowo” przez Arystotelesa (384–322 rok p.n.e.), którego zasługą jest wprowadzenie w *Liceum* zasady czytania jako koniecznego elementu pracy naukowej²⁰. Przykładowo, jego *Polityka* wspiera się widocznie na całokształcie (piśmienniczych) materiałów źródłowych na temat prawa państwowego miast greckich, a *Fizyka* korzysta obficie z 18 ksiąg teorii fizykalnych autorstwa poprzedników Arystotelesa. Według geografa i historyka Strabona Arystoteles jako pierwszy zbierał książki. Jego opinię w tej kwestii podzielali też Plutarch i Atenajos. Diogenes Laertios (autor dzieła *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*) nadmienia ponadto, że Arystoteles zakupił księgozbiór filozofa Speusippa po jego śmierci²¹. Wiadomo także, że Aleksander Wielki – wychowanek Stagiryty – przysyłał mu książki z różnych zakątków świata (z Azji Mniejszej, miast Wschodu), zapewne jako wyraz wdzięczności. Po śmierci filozofa jego

¹⁷ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 41–42.

¹⁸ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 269.

¹⁹ Słowo „tyran” w VI/V w. p.n.e. oznaczało człowieka, który nie urodził się królem, lecz sam sięgnął po władzę. Nie miało ono wtedy dzisiejszego, pejoratywnego zabarwienia.

²⁰ B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 36–37.

²¹ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 43.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

zbiór odziedziczył Teofrast (szacuje się, że liczył on wtedy 376 zwojów), a po nim Neleus ze Skepsis. Ponieważ nie został on wybrany na stanowisko kierownika arystotelesowskiego *Liceum*, cenna biblioteka utraciła z tego powodu łączność ze szkołą. Pewna część tych ksiąg została później włączona przez króla Ptolemeusza do Biblioteki Aleksandryjskiej, a pozostałe zwoje (głównie autorstwa samego Arystotelesa) przeszły w ręce kupca Apellikona z Teos, który poddał rękopisy raczej nieumiejętnej renowacji własnoręcznie uzupełniając brakujące fragmenty. W 86 roku p.n.e. Sulla, zdobywszy Ateny, przywłaszczył sobie to, co pozostało z oryginalnego zbioru. W majątku Sulli skarby biblioteki Arystotelesa odkrył grecki gramatyk Tyrannion i przekazał je ateńskiej szkole perypatetycznej, dając tym samym początek wieloletnim studiom poświęconym Stagiryście²².

Osobną kategorię bibliotek w starożytnej Grecji stanowią zbiory panujących. W literaturze starożytnej istnieje tradycja, według której władcy Pizystrates z Aten (600–528 r. p.n.e.) i Polikrates z Samos (zm. ok. 522 r. p.n.e.) posiadali biblioteki już w VI wieku p.n.e. Zdaniem Głombiowskiego przekonanie to nosi cechy prawdopodobieństwa szczególnie w odniesieniu do Pizystrata lub jego syna Hipparcha, którzy mogli posiadać egzemplarze wszystkich eposów, czyli tzw. kanon pism homeryckich. Wniosek ten pochodzi stąd, że Pizystratowi przypisuje się powołanie „komisji” mającej za zadanie zebranie i krytyczne zredagowanie poematów *Iliada* i *Odyseja*. Istnienie biblioteki Pizystrata potwierdzał również pisarz rzymski Aulus Gellus z II wieku n.e. oraz Izydor z Sewilli (VI/VII wiek n.e.). Głombiowski wysuwa przypuszczenie, że obaj ci autorzy mogli opierać się na dziele *De bibliothecis* Warrona z I wieku p.n.e.²³ Pizystrat był również władcą, któremu starożytni przypisywali założenie pierwszej biblioteki publicznej²⁴.

Tradycje Pizystrata i Polikratesa starali się kontynuować inni tyrani, jak na przykład Klearchos, który założył bibliotekę w Heraklei Pontyjskiej w 364 roku p.n.e., lub Nikokles, król Cypru panujący w IV wieku p.n.e. Pod patronatem rządzących powstawały również pierwsze księgozbiory o charakterze publicznym,

²² Zob. S. Dahl, *Dzieje książki*, Wrocław 1965, s. 26; K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 43–45; G. Pianko, dz. cyt., s. 49–50; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 269–270.

²³ Jest to pierwsze w historii dzieło w całości poświęcone bibliotekarstwu.

²⁴ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 268. Zob. też: B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 35–36; *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 282; K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 41–43; J. Tondel, *Biblioteki. Dzieje. Starożytność*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 1, *Eseje, A–J*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 359.

które mieściły się często w gimnazjonach. Przykładem jest *Ptolemaion* założone w Atenach przez Ptolemeusza II Filadelfosa (285–247 rok p.n.e.). Natrafiono także na inskrypcje wskazujące na istnienie takich bibliotek w Delfach, Koryncie, na wyspach Kos i Rodos, w Halikarnasie czy w Nysie nad Meandrem. Szkoła lekarska na wyspie Kos miała własną bibliotekę zawierającą głównie pisma Hipokratesa. Była to pierwsza „biblioteka fachowa”²⁵. Odkopana w Pergamonie inna biblioteka szkoły lekarskiej, w której studiować miał Galen, „sięgała korzeniami” aż do okresu panowania Attalidów, tj. II wieku p.n.e. Około roku 123 n.e. odnowił ją cesarz Hadrian. Z czasem biblioteki szkolne, świątynne (na przykład w świątyni Horusa w Górnym Egipcie, w świątyni Izydy na wyspie Philae) coraz bardziej wtapiały się w krajobraz ówczesnej Hellady. Władcy helleńscy uznawali ich istnienie, rozbudowę i ustanawianie za swój obowiązek i punkt honoru. Także i architektura starożytnych obiektów bibliotecznych nasuwa dodatkowo myśl o ich dużym znaczeniu społecznym i kulturalnym, jako że pełniły one rolę miejsc posiedzeń, uroczystości, aktów państwowych, ceremonii, a ponadto były miejscem pracy literaturoznawców, przyrodników, filologów i innych badaczy. Z tych przyczyn sale biblioteczne zwano *audytoriami*. Dla przykładu, w Sali Biblioteki Palatynskiej cesarz August odbywał nieraz posiedzenia senatu. Obrazuje to dodatkowe funkcje kulturalne instytucji biblioteki w czasach antyku, których nie wyczerpywało wobec tego samo upowszechnianie i przechowywanie dla przyszłych pokoleń całokształtu duchowego, intelektualnego, artystycznego czy literackiego dorobku społeczeństwa Hellady czy Rzymu²⁶.

4. Biblioteka Aleksandryjska

Miasto Aleksandria zostało założone w 331 roku p.n.e. przez Aleksandra Wielkiego jako nadmorska stolica helleńskiego Egiptu. Miało ono osiągnąć status kulturalnej stolicy ówczesnego świata. Pierwszy hellenistyczny władca Egiptu, towarzysz i historyk wypraw Aleksandra – Ptolemeusz I Soter (367–283 rok p.n.e.), ściągał na swój dwór poetów, filozofów i uczonych. Jednym z nich był wygnaniec polityczny z Aten, uczeń Teofrasta, filozof i polityk Demetriusz z Faleronu. Przybył on do Egiptu około 297 roku p.n.e. i – jak mówi tradycja

²⁵ *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 283.

²⁶ Zob. B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 37; J. Grycz, *Historia bibliotek w zarysie*, Warszawa 1949, s. 18–19.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

– podsunął Ptolemeuszowi myśl stworzenia instytutu naukowo-badawczego (*Museionu*), utworzonego na wzór szkoły perypatetycznej w Atenach. Zamyśl ten i jego rychła realizacja przez Ptolemeusza, który początkowo zaplanował księgozbiór na 200 tys. książek, położyły podwaliny pod największą i najsłynniejszą bibliotekę starożytności²⁷. Ostatecznie Biblioteka „Wielka”, jak przyjęto ją nazywać (od nazwy dzielnicy królewskiej, w której była zlokalizowana, określa się ją też niekiedy mianem *Brucheion*), pełniąc rolę pomocniczego warsztatu badawczego dla uczonych (astronomów, przyrodników, lekarzy, filologów) zatrudnionych w *Museionie*, rozpoczęła działalność za panowania Ptolemeusza II Filadelfosa (286–247 rok p.n.e.), a konkretnie w roku 284 p.n.e.

Król ten powziął zamiar zgromadzenia całości piśmiennictwa greckiego poprzez zakup, odpisy czy nawet konfiskaty. Jemu i jego następcom rzeczywiście udało się zebrać wszystko, co napisano w języku greckim, począwszy od Homera. Ocenia się, że w I wieku n.e. (48/47 rok według świadectwa Gelliusa) księgozbiór liczył 700 tys. egzemplarzy²⁸. Aby zdobyć jak najcenniejsze wydania, sprowadzano tu wszelkie dostępne edycje i wersje tego samego dzieła, w efekcie czego zbiory obejmowały literaturę piękną, naukową, greckie przekłady pism ludów Wschodu (Egipcjan i Babilończyków). Dla Biblioteki Aleksandryjskiej sporządzony został między innymi przekład grecki Starego Testamentu – tzw. *Septuaginta* – nazwana tak od liczby siedemdziesięciu tłumaczy pracujących nad tekstem²⁹. Mając to wszystko na uwadze, można powtórzyć za Świderkówną, że Biblioteka otworzyła nowy rozdział w historii antycznej książki. Od III wieku p.n.e. stała się czołowym ośrodkiem nauki, literatury i kultury hellenistycznej, która krystalizowała się z wolna, by w końcu przeobrazić się w jedną z najpełniejszych form całego dziedzictwa antyku, przejętego później z rąk Rzymu przez nową Europę³⁰.

Ptolemeusz II otworzył ponadto niejako filię Wielkiej Biblioteki przy świątyni boga Serapisa, skąd nazwano ją *Serapeionem*. Przekazał jej około 43 tys. zwojów

²⁷ Zob. np. S. Dahl, dz. cyt., s. 22–23; M. Nowicka, dz. cyt., s. 30–33; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 272–274.

²⁸ B. Bieńkowska, H. Chamera, dz. cyt., s. 40; K. Głombowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 44; J. Grycz, *Historia bibliotek...*, dz. cyt., s. 16.

²⁹ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 284.

³⁰ Tamże, s. 272.

(dubletów z Wielkiej Biblioteki w postaci, jak się dziś uważa, dzieł już zredagowanych i opracowanych przez bibliotekarzy) i udostępnił je szerszej publiczności, czyli osobom spoza wąskiego kręgu uczonych³¹. Tradycje te kontynuował następca Ptolemeusza II – Ptolemeusz III Euregetes. Wydał on ustawę nakazującą wszystkim podróżnym przybywającym do Aleksandrii zdeponowanie posiadanych przez nich książek w celu oceny ich wartości i ewentualnego skopiowania dla potrzeb rozrastającej się wciąż biblioteki. Pragnąc zdobyć dzieła trzech wielkich tragiczków (tzw. „trójca tragiczna” – Ajschylos, Sofokles i Eurypides), wypożyczył egzemplarze ich tragedii należące do państwa ateńskiego, dając w zastaw 15 talentów w złocie. Poleciał następnie przygotować ich repliki i odesłał je do Aten zamiast oryginałów, tracąc w ten sposób wniesioną „kaucję”³².

Od około 148–145 roku p.n.e. następuje zwrot w dziejach Biblioteki. Na jej czele stają nie uczeni, ale urzędnicy królewskiej administracji, władca Ptolemeusz VIII Fiskon rozprasza stanowiących trzon jej naukowo-kulturotwórczych funkcji uczonych, a wydarzenia polityczne wpłynęły destrukcyjnie na dalszy los Biblioteki. Zimą 48/47 roku p.n.e. doszło do wojny między przeciwnikami królowej Kleopatry VII a wojskami Juliusza Cezara. Rzymscy żołnierze podpalili stojące w Wielkim Porcie egipskie okręty wojenne, od których miała zająć się Biblioteka. Nie jest to jednak całkowicie pewna wersja wydarzeń. Historyk Strabon, który przebywał w Aleksandrii 20 lat po Cezarze, nie pisze bowiem nic na ten temat. Według słów Plutarcha wódz Antoniusz ofiarował jednak Kleopatrze 200 tys. zwojów z Biblioteki Pergameńskiej tytułem zadośćuczynienia za poniesione przez Bibliotekę straty. Nieco dłużej, bo do połowy IV wieku p.n.e. przetrwał natomiast *Serapeion*, o czym wiemy dzięki świadectwom Swetoniusza wspominającego, że w I wieku n.e. Domicjan polecił sporządzić kopie książek, które spłonęły w rzymskim portyku Oktawii, na podstawie aleksandryjskich oryginałów. Oryginały te mogły pochodzić tylko z *Serapeionu*³³.

Ostateczny kres istnieniu wszelkich resztek najwspanialszego helleńskiego księgozbioru położył rok 391 n.e., kiedy to patriarcha Teofil z Antiochii zniszczył doszczętnie świątynię Serapisa jako przybytek pogański. Wskazuje się też

³¹ B. Bieńkowska, dz. cyt., s. 25–26; J. Grycz, *Krótki zarys...*, dz. cyt., s. 14–15.

³² G. Pianko, dz. cyt., s. 52–53; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 282–283.

³³ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 48–49; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 281, 287–290.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

niejednokrotnie, że dzieła zniszczenia mogli dopełnić również Arabowie pod wodzą kalifa Omara, wyznawcy Proroka, w 641 roku n.e., jakkolwiek większość znawców literatury przedmiotu uznaje to za legendę. Tak czy inaczej, Wielka Biblioteka niszczała fizycznie jeszcze za czasów starożytnych³⁴. Zapoczątkowana przez nią tradycja była jednak dalej kultywowana, zdobyte dzięki niej doświadczenia były wykorzystywane a zaprowadzony w niej model organizacyjny – doceniany i powielany. Jej najtrwalszym pomnikiem okazała się intelektualna spuścizna świata antyku, która za pośrednictwem Biblioteki i prac jej wybitnych bibliotekarzy stała się dobrem ogólnokulturowym.

5. Działalność aleksandryjskich bibliotekarzy

Jak wcześniej wskazano, celem założycieli Biblioteki Aleksandryjskiej było zgromadzenie całej literatury greckiej, jak również jej uporządkowanie, skomentowanie i skatalogowanie. Bibliotekarze grupowali rękopisy według pochodzenia oraz tematyki (podział rzeczowy), co stanowiło nie lada wyzwanie, gdyż papirusowe zwoje na ogół nie miały etykiet, tytułów, nazwisk autorów, wstępów ani spisów treści³⁵. Należało zatem w pierwszym rzędzie odrzucić teksty fałszywe (nieautentyczne), opisać te uznane za oryginalne, zająć się krytycznym wydaniem uznanych autorów, ustalić autorstwo tekstów, czas ich powstania, pierwotny wygląd utworu. Nierzadko bibliotekarz sam nadawał tytuł „bezimiennemu” dziełu lub określał go pierwszym słowem rozpoczynającym dany tekst (tzw. *incipit*). Prace te wymagały badań z zakresu historii literatury greckiej i filologii literackiej. Przykładem takich badań są między innymi spory dotyczące autorstwa eposu *Margitas* oraz parodii zatytułowanej *Batrachomychomachia*. Gramatyk Arystarch z Samotraki, ostatni wybitny uczyony pełniący funkcję kierownika Biblioteki, występował z kolei przeciwko interpretatorom uznającym *Iliadę* i *Odyseję* za dzieła dwóch różnych twórców. Arystofanes z Bizancjum, również zajmujący to stanowisko przed Arystarchem, odmawiał natomiast Hezjodowi autorstwa poematu *Tarcza Heraklesa*, by wymienić tylko kilka najciekawszych przypadków. Trudności nastęrczały również utwory mitycznego Orfeusza, podobnie pisma komików czy Pitagorasa.

³⁴ Zob. B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 40; S. Dahl, dz. cyt., s. 26; *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 284; J. Grycz, *Historia bibliotek...*, dz. cyt., s. 17.

³⁵ S. Dahl, dz. cyt., s. 23; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 285.

Aby zobrazować problemy przy ustalaniu autentyczności dzieł, można przywołać tzw. „tablicę wzorów”, jaką sporządził Arystofanes, by ostatecznie zidentyfikować kanon pism wybitnego komediopisarza attyckiego – Menandra. Posądzano też na przykład Platona o korzystanie z dorobku Egipcjan, a Epikura i Pitagorejczyków o zależność od Homera³⁶. Wyniki tych i tym podobnych dociekań znalazły swój wyraz w krytycznych wydaniach autorów starogreckich. Wydawnictwo stanowiło bowiem ważną gałąź działalności aleksandryjskiej biblioteki. Posiadała ona własne skrytoria, w których przepisywano dzieła gorzej zachowane, przygotowywano nowe wydania starych dzieł i opracowywano nowo powstałe prace zatrudnionych w *Museionie* badaczy. Tym sposobem Biblioteka Aleksandryjska przyczyniła się do ożywienia i rozbudzenia działalności księgarskiej, handlu i obrotu książkami oraz ratowania spuścizny literackiej antyku.

Do jej największych zasług zaliczamy także wypracowanie metody edycji krytycznej, ustalenie formalnego i estetycznego kanonu książki, postać opisu bibliograficznego, ustalenie – uznawanych dziś za typowe dla starożytnego zwoju – zwyczajów pisarskich, takich jak proporcje tekstu i marginesów, szerokości kolumn, wyrównanie ich prawego brzegu, zapoczątkowanie stosowania znaków przestankowych, symboli edytorskich, praktyczny podział utworów na księgi i wiersze, czy wreszcie ujednoczenie ortografii. W Muzeum Aleksandryjskim ostatecznie też wyodrębniły się z filozofii i usamodzielniały poszczególne nauki oraz wykształcił się typ naukowca-specjalisty³⁷.

Pierwszym bibliotekarzem, który podjął się opracowania napływających wciąż ksiąg, był gramatyk i krytyk literacki Zenodot z Efezu (320–260 rok p.n.e.). Wraz ze swoimi pomocnikami – Aleksandrem z Pleuronu i Likofronem z Chalkis – wydzielił ze zbiorów teksty z zakresu epiki (stary epos grecki) i liryki, podczas gdy Aleksander i Likofron zajmowali się tragedią i komedią. Zenodot wydał dzieła Homera około 275 roku p.n.e. oraz przygotował reedycję *Teogonii* Hezjoda. Posługiwał się metodą porównywania wielu różniących się rękopisów w celu dokonania pozytywnej krytyki tekstu. Uważał na przykład za nieautentyczne te wiersze, w których przypisuje się bogom lub bohaterom czyny w jego mniemaniu niegodne. Nie zawsze było to postępowanie słuszne,

³⁶ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 46–47.

³⁷ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 274.

niemniej jednak Zenodot pozostawał ojcem filologii jako autonomicznej dyscypliny badawczej³⁸.

W zakresie porządkowania zasobów bibliotecznych odznaczył się także poeta i filolog cyrenejski Kallimach (310–240 rok p.n.e.). Istnieją wprawdzie wątpliwości co do tego, czy sprawował on dyrektorską pieczę nad biblioteką, nie ulega wszakże wątpliwości, że pracował w niej i oddał jej znaczne zasługi³⁹. Być może najistotniejszą z nich było stworzenie przezeń swoistej bibliografii zwanej *Pina-kes* (tj. „Tablice”). Pełny tytuł brzmiał: *Tablice wszystkich tych, którzy wstawili się w jakiegokolwiek dziedzinie wiedzy*⁴⁰. Liczyły one 120 ksiąg, które z upływem czasu zostały uzupełniane i udostępniane do wglądu czytelnikom. Dzieło to nie przetrwało do dziś i znamy je jedynie ze wzmianek i przekazów historycznych (obecne są one na przykład u Atenajosa, w VI księdze *Mędrców przy uczcie*), jako rodzaj historyczno-literackiego i bibliograficznego rejestru całego piśmiennictwa, jakie wówczas znano. Kallimach zamieścił w nim wszystkie znane utwory począwszy od Homera, a skończywszy na Arystotelesie. W rzeczywistości była to pierwsza, choć schematyczna, historia literatury greckiej⁴¹. Kallimach zastosował w swoim „katalogu” podział rzeczowy ksiąg, a w jego obrębie kolejność alfabetyczną. Najpierw odseparował od siebie poezję i prozę, a następnie w ramach poezji wyróżnił epos, elegię, jamb, melikę, tragedię i komedię. Prozę reprezentował dramat, historia, wymowa, filozofia, medycyna, prawo, matematyka i nauki przyrodnicze oraz dział „różne”⁴². Do spisu ksiąg dołączone były informacje o biografii autora (między innymi ojczyzna, pochodzenie, ukończone szkoły), opis bibliograficzny w rozumieniu tytułu – oryginalnego bądź nadanego przez bibliotekarza – pierwsze słowa tekstu, a ponadto liczba wierszy (tzw. „stichometria”), liczba zwojów, czasem notatka mówiąca na przykład, że dzieło przypisywano różnym autorom. Sam Kallimach, bądź też jeden z jego następców, wpadł także na pomysł dzielenia tekstu na strofy, pieśni i księgi. *Iliadę* i *Odyseję* podzielono na przykład na 24 księgi, a utwory Safony na 9 ksiąg⁴³. Niekiedy

³⁸ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 47; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 275–276.

³⁹ Zob. tamże, s. 276–277.

⁴⁰ B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 40.

⁴¹ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 286; zob. też: R. Cave, S. Ayad, dz. cyt., s. 44.

⁴² K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 45; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 285.

⁴³ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 47; zob. też: R. Cave, S. Ayad, dz. cyt., s. 49.

katalog podawał również krótkie streszczenie zawartości odpowiedniego dzieła. Był on bez wątpienia znaczącym, oryginalnym i nowatorskim, jak na swój czas, osiągnięciem, niezwykle przydatnym w praktyce bibliotekarskiej, filologicznej i historyczno-literackiej.

Kolejnymi aleksandryjskimi bibliotekarzami kontynuującymi i rozwijającymi dzieło Kallimacha byli Apollonios Rodyjski pełniący funkcje kierownicze w latach 260–246 p.n.e., Eratostenes z Cyreny, niezwykle wszechstronny uczyony, który ustalił między innymi datę zburzenia Troi na 1184–1183 rok p.n.e., a także obliczył z minimalnym tylko błędem długość południka Ziemi przechodzącego przez Aleksandrię i Syene w Egipcie. Wyznaczył ponadto rozmiary Księżyca i Słońca, a także ich odległość od Ziemi, co świadczy, jakiej rangi uczeni byli zatrudniani w bibliotece. Jego następcą został bliżej nieznan nam Apollonios Eidographos, a schedę po nim przejął Arystofanes z Bizancjum, jeden z największych filologów starożytności. Stworzył on system akcentów, wprowadził do użytku niektóre znaki przestankowe i nowe znaki diakrytyczne⁴⁴. Opracowane przez siebie zasady zastosował w swoim wydaniu Homera, które stanowiło postęp w stosunku do wydania Zenodota. Publikował również Hezjoda, „trójcę tragiczną” oraz niektórych poetów lirycznych. Ostatnim wybitnym bibliotekarzem Aleksandrii był uczeń Arystofanesa, Arystarch z Samotraki. Jest on uważany za najwybitniejszego znawcę starożytnej literatury, jakiego wydał antyk. Publikował nowe opracowania wielu poetów, historyka Herodota, a także Hezjoda, Alkajosa, Pindara i Arystofanesa. Jest autorem 800 rękopisów, a sławę zawdzięcza głównie pracom nad Homerem, którego wydał dwukrotnie. Nadał on nowy kształt dziedzinie filologii – podobny do obecnego. Sprawował pieczę nad Biblioteką do około 148 roku p.n.e. i na nim też kończy się najświetniejsza era bibliotekarstwa aleksandryjskiego. Późniejsi królowie z rodu Ptolemeuszów nie dbali już o dzieło swych ojców, a tętno pracy naukowej wyraźnie osłabło⁴⁵.

6. Biblioteka w Pergamonie

W północno-zachodnim obszarze Azji Mniejszej, w III wieku p.n.e., z dawnego państwa Seleucydów powstało królestwo Pergamonu, zwane tak od swej stolicy

⁴⁴ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 277–278, 280–281.

⁴⁵ G. Pianko, dz. cyt., s. 54; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 280–281.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

– miasta nad rzeką Kaikiem. Pergamon miał stać się wkrótce drugim (poza Aleksandrią) centralnym ośrodkiem życia kulturalnego i naukowego helleńskiego świata. Władający nim królowie z dynastii Attalidów rywalizowali z Ptolemeuszami w zakresie pomnażania i przechowywania literackiego dorobku starożytności. Wieść o tym współzawodnictwie przekazuje nam Pliniusz Starszy w *Historii naturalnej*, zaczerpnąwszy ją prawdopodobnie od Warrona⁴⁶. Pierwszy władca Pergamonu – Attalos I (241–197 rok p.n.e.) był otwarty na twórczość uczonych i artystów, chętnie też widział ich na swym dworze. Attalidzi zdołali ściągnąć do biblioteki kilku uczonych z Aleksandrii, na przykład matematyka Apolloniosa z Perge czy ucznia Arystarcha – Apollodora z Aten. Attalos I stworzył zaczątki przyszłej biblioteki mającej stanowić zaplecze działalności naukowej. Biblioteka ta miała charakter instytucji państwowej.

Syn i następca Attalosa I – Eumenes II (?–159 rok p.n.e.) – zaprojektował gmach biblioteki w typowym dla antyku układzie. Podobnie jak inne biblioteki starożytne, także i ta położona była w pobliżu świątyni. Wschodnia sala kolumnowa, sąsiadująca z pomieszczeniami magazynowymi, mogła być przeznaczona na konferencje, odczyty, jak też pełnić funkcje reprezentacyjne. Warunki lokalowe tej biblioteki odsłoniły prace wykopaliskowe, zainicjowane w 1878 roku przez niemieckiego archeologa Karla Hummana, działającego na rzecz muzeów berlińskich⁴⁷. Jest najstarszą z bibliotek greckich, których ruiny odsłoniły wykopaliska archeologiczne.

Eumenes II zabiegał o pozyskanie nie tylko jak największej liczby cennych ksiąg, ale też o doświadczonych bibliotekarzy. Jak mówi podanie, próbował on nawet uprowadzić bibliotekarza, Arystofanesa z Bizancjum, królowi egipskiemu Ptolemeuszowi V Epifanesowi, który – by temu zapobiec – zamknął go na jakiś czas w więzieniu⁴⁸. Eumenesowi II udało się mimo wszystko pozyskać wybitnego uczonego na zwierzchnika swej nowo powstałej biblioteki, a był nim filolog i językoznawca Krates z Mallos, który sam siebie określał jako „krytyka”. Wymienia się go niekiedy jako założyciela tzw. szkoły pergameńskiej. Przeciwstawiał on krytyków gramatykom. Ci drudzy mieli, według Kratesa, interesować

⁴⁶ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 49–50; B. Szyndler, dz. cyt., s. 37.

⁴⁷ B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 41–43; S. Dahl, dz. cyt., s. 26–29; *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 284; J. Manteuffel, *Książka w starożytności*, dz. cyt., s. 54–56.

⁴⁸ S. Dahl, dz. cyt., s. 26; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 291–292.

się wymową, sposobem używania słów, językowymi zawłościami i tym podobnymi szczegółowymi zagadnieniami, podczas gdy krytyk winien orientować się we wszystkim, co dotyczy literatury, jej historii i życia literackiego⁴⁹. Gramatyków aleksandryjskich przyrównywał do rzemieślników, przeciwstawiając im „artystów” krytyki. Gardził wręcz metodologią właściwą bibliotekarzom Aleksandrii uznając, że toną oni w drobiazgach. Krates zajmował się między innymi wydaniem starych epików greckich i pisał komentarze do ich dzieł, posługując się swoistą metodą interpretacyjną. W tekstach poetyckich dopatrywał się mnogich alegorii, podczas gdy w badaniach lingwistycznych potępiał dążenie do systematyczności, stanowczo postulując zachowanie wszystkich anomalii cechujących żywy, nieustannie rozwijający się język. Przypisuje mu się również redakcję katalogu bibliotecznego, pomyślanego analogicznie jak osławione *Pinakes* Kallimacha. Znajomość tego faktu zawdzięczamy pracy historyka Dionizego z Halikarnasu oraz Atenajosa, w ich pismach znajdują się bowiem świadczące o tym fragmenty⁵⁰.

Uczeni pergameńscy w swoich pracach nawiązywali do filozofii stoickiej (w przeciwieństwie do badaczy aleksandryjskich, pozostających pod wpływem arystotelizmu). Metoda alegoryczna stosowana w krytyce filologicznej przez Kratesa i jego następców prowadziła na przykład do uznania, że dzieła Homera zawierają całą teologię i geografę fizyczną stoików⁵¹. Nie wahano się nawet naruszać tekstu Homera, aby nagiąć go do swojego sposobu rozumienia i odczytywania znaczenia utworów. Jeden z pergameńskich bibliotekarzy, Atenodoros Kordylion z Tarsu (I wieku p.n.e.), odważył się wręcz na wycinanie z rękopisów stoików tych miejsc, które jego zdaniem kłóciły się z czystą filozofią stoicką⁵².

Późniejsi pracownicy biblioteki w Pergamonie, na przełomie II i I wieku p.n.e., a konkretnie gramatyk Artemon z Kassandrei i Telefos z Pergamonu, byli autorami pierwszych, niezachowanych i znanych jedynie z późniejszych wzmianek, traktatów o zbieraniu książek i organizacji działalności bibliotekarskiej⁵³.

⁴⁹ Tamże, s. 291–292.

⁵⁰ *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 284–285; K. Głombowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 49–50; J. Grycz, *Historia bibliotek...*, dz. cyt., s. 17; G. Pianko, dz. cyt., s. 58–59.

⁵¹ K. Głombowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 49–50.

⁵² Tamże.

⁵³ B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 41.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

W początkach I wieku n.e. prace Artemona kontynuował uczoney Herrenios z Bizancjum, który poświęcił tym samym zagadnieniom całe 12 ksiąg⁵⁴.

Rozwój działalności piśmienniczej badaczy pergameńskich zahamowało wstrzymanie eksportu papirusu egipskiego przez króla Ptolemeusza V Fiskona w początkach II wieku p.n.e. W opinii Pliniusza embargo na wywóz papirusu było reakcją na nadmierny (podług mniemania króla egipskiego) rozwój placówki naukowej w Pergamonie. Chęć uniezależnienia się od egipskich dostaw spowodowała rozpoczęcie prac nad udoskonaleniem techniki i intensyfikacją produkcji pergaminu – drugiego obok papirusu najczęściej spotykanego starożytnego materiału pisarskiego. Jego nazwa bezsprzecznie kojarzy się z Pergamonem i z nim też możemy wiązać jej etymologię⁵⁵. Chociaż sam zwyczaj pisania na skórze zwierzęcej (owczej, cielęcej, koziej) sięga XX stulecia p.n.e. i wszystkich kręgów kulturowych, dopiero w III wieku p.n.e. skórę tę rozpoczęto wyprawiać w pewien specjalny sposób sprawiający, że stawała się ona gładka, wytrzymała i nadająca się do pisania jednakowo dobrze po obu stronach. Jedną z zalet pergaminu, która przyczyniła się do jego spopularyzowania, była ponadto możliwość łatwego usuwania zeń pisma. Palimpsesty (*palimpsest* znaczy: „na nowo wygładzony”) pergaminowe dowodzą słuszności owych przypuszczeń. Z wolna zaczął on zatem wypierać papirus i związany z nim zwój jako postać książki starożytnej. Pergamin ze względu na swoje właściwości fizyczne nie nadawał się do rolowania i pomimo że znane są zwoje pergaminowe, właściwą formą książki skórzanej stał się *kodeks*. Już od I wieku n.e. oba te rodzaje współistniały ze sobą w szerszych kręgach rynku księgarskiego, a od około IV stulecia n.e. papirus przestał być użytkowany i zachowywał jedynie walory cennego eksponatu zdobiącego prywatne kolekcje⁵⁶.

Podsumowując, do czasów Cezara (tj. 100–44 rok p.n.e.) w Bibliotece Pergamonu zgromadzono ok. 200 tys. zwojów. Istnieją przekazy informujące, że biblioteka funkcjonowała jeszcze w II wieku n.e. pomimo uszczuplenia jej zbiorów przez Marka Antoniusza, który – jak wspomiano wyżej – ofiarował je Kleopatrze tytułem rekompensaty za zniszczenie dużej części Wielkiej Biblioteki w Aleksandrii

⁵⁴ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 293.

⁵⁵ K. Głombiowski, H. Szejnkowska, dz. cyt., s. 51–52; zob. też: B. Szyndler, dz. cyt., s. 37–40; K. Houston, *Książka. Najpotężniejszy przedmiot naszych czasów zbadany od deski do deski*, Kraków 2017, s. 31–33.

⁵⁶ B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 40–41; S. Dahl, dz. cyt., s. 26–28.

przez rzymskich żołnierzy (według innych źródeł miał to być prezent ślubny⁵⁷). Najsilniejsze chyba piętno odcisnięte przez bibliotekę Pergamonu na późniejszych kulturach i technikach ich piśmiennych przekazów to wynalazek pergaminu, który był przez nie przejęty i szeroko wykorzystywany. Do kultur tych należą na przykład ludy żydowskie, o czym świadczą zwoje znad Morza Martwego – ponad 90% z odkrytych w 1946 roku dokumentów spisanych jest właśnie na pergaminie. Równie szybko materiał ten zaadaptowali dla swoich potrzeb chrześcijanie. W V wieku n.e. więcej książek chrześcijańskich powstawało na pergaminie niż papirusie, w wieku XIII pojawiła się nowa grupa zawodowych wytwórców pergaminu, który jeszcze w wieku XVI był w Europie szeroko stosowany (szczególnie celem sporządzania iluminowanych rękopisów). Jednym z tego przejawów jest na przykład drzeworyt Josta Ammana z 1568 roku przedstawiający proces jego produkcji⁵⁸.

7. Inne biblioteki hellenistyczne

Aleksandria i Pergamon nie były jedynymi miastami hellenistycznymi, które szczyły się zespołami znakomitych uczonych i ogromnymi zbiorami greckiego piśmiennictwa. Przykładowo, z bizantyńskiego „leksykonu” z X wieku n.e. (tzw. *Księga Iuda*) czerpiemy wiadomość, że w stolicy Syrii pod panowaniem Seleucydów – Antiochii – istniała biblioteka, której zwierzchnikiem za panowania Antiocha III Wielkiego (pod koniec III wieku p.n.e.) był poeta Euforion z Chalkis, wyznawca Kallimacha. Zasady poetyckie tego ostatniego „doprowadził aż do absurdu, pisząc wiersze tak pełne wyszukanej uczoności, że zupełnie już niezrozumiałe”⁵⁹. Tworzył także utwory prozatorskie, podejmujące głównie tematy historyczne. Biblioteka Antiochii nigdy nie dorównała sławą ani bogactwem księgozbioru bibliotekom w Aleksandrii czy Pergamonie, wykształciła zamiast tego własną szkołę ilustratorstwa książkowego. Odznaczała się ona upodobaniem do ornamentyki, ujawnionej między innymi w późnoantycznych edycjach Biblii. Z niej też wziął początek chrześcijański model malarstwa występującego na kartach średniowiecznych kodeksów⁶⁰.

⁵⁷ Zob. R. Cave, S. Ayad, dz. cyt., s. 44.

⁵⁸ Zob. K. Houston, dz. cyt., s. 39–45; M. Matwijów, *Pergamin*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, dz. cyt., s. 364.

⁵⁹ A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 290; zob. też: J. Tondel, dz. cyt., s. 359.

⁶⁰ M. Nowicka, dz. cyt., s. 32–34.

Konsul rzymski Emiliusz Paulus, którego życiorys spisał Plutarch, w 168 roku p.n.e. pokonał pod Pydną ostatniego króla Macedonii – Perseusa (Perseusa). W stolicy Pelli natrafił Paulus na królewską bibliotekę, którą zawłaszczył, by następnie przekazać ją swoim synom. Była to pierwsza biblioteka, która pojawiła się w Rzymie i zaszczerpiła bibliofilstwo w Wiecznym Mieście. Bibliotekę Perseusa założył prawdopodobnie Antygonas Gonates (276–239 rok p.n.e.), władca macedoński interesujący się literaturą, sztuką, filozofią i poezją, przyjaciel i zwolennik Zenona z Elei. Wzorem innych władców utrzymywał na dworze uczonych, a jednym z nich był Aratos z Soloi, który tu właśnie miał napisać swój epos astronomiczny *Zjawiska na niebie*⁶¹.

Biblioteki nadworne posiadali też tyran Syrakuz – Hieron II (270–215 rok p.n.e.) oraz król Pontu nad Morzem Czarnym – Mitrydates II Wielki (?–88 rok p.n.e.). Biblioteka Mitrydatesa, złożona z wielu dzieł filozoficznych, padła łupem Lukullusa w czasie trzeciej wojny Rzymian przeciwko pontyjskiemu władcy (74–67 rok p.n.e.)⁶².

Wiele bibliotek, większych i mniejszych, powstawało przy świątyniach, na dworach panujących, ale także w greckich szkołach wyższych i przy gimnazjach. O ile wiemy, wszędzie tam za wzór katalogowania obierano *Pinakes*. Co ważne, biblioteki szkół nie ograniczały swojej dostępności do wąskiego grona specjalistów. Służyły uczniom, studentom oraz dorosłym, przybierając w ten sposób charakter bibliotek publicznych⁶³. Jednym z najwybitniejszych gimnazjów było *Ptolemaion* w Atenach, ufundowane przez Ptolemeusza Filadelfosa. Zachowana inskrypcja z I wieku p.n.e. mówi o uchwale nakazującej powiększanie zbiorów liczbą stu woluminów rocznie, przez samych tylko efebów („efeb” to w dawnej Grecji młodzieniec przygotowujący się do życia obywatelskiego)⁶⁴.

Z wyspy Kos na Morzu Egejskim pochodzi z kolei napis na kamieniu z początku II wieku p.n.e., według którego obywatele Diokles i jego syn Apollodoros deklarują budowę budynku bibliotecznego i przekazują sto zwojów, inni zaś

⁶¹ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 51–52; zob. też: B. Bieńkowska, H. Chamerska, dz. cyt., s. 43; J. Manteuffel, *Książka w starożytności*, dz. cyt., s. 54; A. Świderkówna, M. Nowicka, dz. cyt., s. 294–295.

⁶² K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 51–52; J. Tondel, dz. cyt., s. 359.

⁶³ B. Bieńkowska, dz. cyt., s. 35.

⁶⁴ K. Głombiowski, H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 51–52.

ofiarowują po sto zwojów i 200 drahm⁶⁵. Przypuszcza się, że ta biblioteka była również usytuowana przy gimnazjone. Inne inskrypcje donoszą o podobnych bibliotekach na wyspie Rodos i w Pergamonie.

Na wyspie Kos, od V wieku p.n.e. istniała renomowana wyższa szkoła lekarska, która sukcesywnie wzbogacała własną bibliotekę fachową. Główny jej rdzeń stanowiło słynne *Corpus Hippocrateum*, zawierające 53 rozprawy, z których część tylko wyszła spod pióra samego Hipokratesa. Pozostałe są dziełem jego uczniów i kontynuatorów. Drugi wielki lekarz starożytności – Galen (właśc. Klaudiusz Galenus) – w II wieku p.n.e. pobierał nauki w szkole lekarskiej w Pergamonie. Jej medyczny księgozbiór miał sięgać jeszcze czasów Attalidów.

Stoa Hadriana – zbudowana w latach 131–132 n.e. wyższa szkoła ateńska – została odsłonięta w ramach wykopalisk prowadzonych w 1885 roku przez niemieckiego archeologa Wilhelma Dorpfelda⁶⁶. Bez odpowiedniego księgozbioru nie mogłaby ona z pewnością aktywnie prowadzić swej działalności, tak samo żadne w ogóle akademie ani gimnazjony. Wzorowane na szkole ateńskiej *Atheaneum* w Rzymie, *Capitolum* w Konstantynopolu, gimnazjon w Efezie, nie należały tu przypuszczalnie do wyjątków. Dzięki tym oraz innym ośrodkom kultury helleńskiej mogło rozwinąć się średniowieczne, renesansowe, nowożytne, a za ich pośrednictwem także i współczesne życie naukowe, intelektualne i literackie, a w konsekwencji związany z nim postęp ludzkiej wiedzy i rozwój społeczno-cywilizacyjny.

8. Wnioski

Pierwszym ogólnym wnioskiem, nasuwającym się studiującym historię antyczną, jest przekonanie, że rozważanie historii bibliotek z pominięciem dziejów samej książki i pisma byłoby z pewnością zamierzeniem niepełnym.

Znaczące wydaje się w tym kontekście spostrzeżenie, że ewolucja wczesnych systemów piśmienniczych postępowała w kierunku coraz większego abstrahowania znaków i ich symboliki od realnych desygnatów.

Warto podkreślić z pewnością rolę znalezisk i odkryć archeologicznych, które pomagają kształtować nasze postrzeganie, rozumienie i interpretowanie nie tylko poszczególnych wytworów literackich, ale i poznawanych dzięki nim

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ *Encyklopedia wiedzy o książce*, dz. cyt., s. 285.

Anna Małgorzata Kamińska, Łukasz Opaliński, *Biblioteki hellenistyczne...*

i za ich pośrednictwem ówczesnych warunków społeczno-kulturalnych i umysłowości starożytnych mieszkańców Hellady.

Należy pamiętać, że książka grecka nie była ani najdawniejszym, ani odosobnionym środkiem rozpowszechniania dorobku kulturalnego wśród ludu. Poprzedzał ją bowiem ustny przekaz uznanych za wartościowe i cieszących się poklaskiem utworów lirycznych.

Proza nie mogła być upowszechniana w ten sam sposób, gdyż potrzebowała ona znacznie więcej materiału („nośnika”) i czasu, aby czytelnik zdołał w pełni ją przyswoić i docenić jej walory. Stąd dopiero zapewnienie autorom i skrybom dostatecznych ilości papirusu w VI wieku p.n.e. umożliwiło jej rozkwit.

W porządku chronologicznym – wyjąwszy Pizystratesa i Polikratesa – księgozbiory prywatne zdają się poprzedzać biblioteki o charakterze publicznym, chociaż ich przeznaczenie nie było diametralnie różne niż w przypadku tych ostatnich. Zwyczaj gromadzenia ksiąg przejęli od Greków Rzymianie, u których stało się to swego rodzaju modą i wyrazem dobrego smaku. Biblioteki dworskie, początkowo dostępne były tylko właścicielowi i jego dworzanom, z czasem jednak przeobrażały się coraz powszechniej w biblioteki publiczne, a począwszy od doby renesansu (wiek XV i XVI) – w biblioteki narodowe.

Zdecydowanie góruje nad swymi odpowiednikami Biblioteka Aleksandryjska, pod każdym niemalże względem. Przypisujemy jej między innymi zasługę znormalizowania pisarstwa i edytorstwa książkowego antyku, opracowanie wzorów inwentaryzowania i krytycznego komentowania dzieł starożytnych autorów, a także zaszczepienia kultury greckiej w wielu zakątkach helleńskiego świata.

Biblioteka Pergamonu zasłynęła głównie dzięki wynalezieniu technologii wytwarzania doskonałego materiału do pisania, jakim był pergamin. Ponadto warto dodać, że powstały w niej najwcześniejsze traktaty z zakresu (używając współczesnej nomenklatury) „bibliotekoznawstwa” i praktyki pracy bibliotekarskiej.

Biblioteki Aleksandrii i Pergamonu nie były naturalnie „samotnymi wyspami”. O całokształcie poziomu i pełni zasięgu oddziaływania bibliotek różnych królów hellenistycznych możemy jedynie snuć przypuszczenia, w oparciu o zachowane szczątkowe informacje i dawne doniesienia na ich temat.

Rola w transmitowaniu i pobudzaniu rozwoju kulturalnego (rola kulturotwórcza), jaką odegrały helleńskie książki i księgozbiory, nie ogranicza się

tylko do zachowania, odrestaurowania i krytycznego zredagowania naukowej i literackiej spuścizny antyku. Przybiera ona bowiem także formę zainspirowania średniowiecznych iluminatorów starogrecką sztuką ilustratorską, zapewnienia niezwyklego materiału pisarskiego późniejszym przedstawicielom świata literatury, świata artystycznego i świata uczonych, jak również formę przeszczerpienia na grunt innych społeczeństw helleńskich ideałów, wartości i wzorców działalności w różnych sferach życia.

Kulturotwórcza rola hellenistycznych bibliotek zasługuje na szczególną uwagę także ze względu na jej prekursorski charakter. Można zaryzykować twierdzenie, że wszystkie w zasadzie elementy konstytutywne dla współcześnie rozumianej kultury zaistniały po raz pierwszy (lub przynajmniej znalazły swój najbardziej wyrafinowany z dotychczasowych wyraz, czego przykładem może być 24-znakowy alfabet) właśnie w świecie starożytnych Greków.

Osiągnięcia Hellenów na różnych polach ludzkiej aktywności wciąż odznaczają się żywotnym i inspirującym charakterem, czego symptomem mogą być przykładowo dzisiejsze studia specjalistów nad ich literaturą, historią, językiem (greka wciąż jest wykładana w obrębie niektórych kierunków na uczelniach wyższych), filozofią czy prawem. To wszakże Greków uznaje się za pomysłodawców demokratycznego ustroju politycznego, to z ich szeregów wyłonili się myśliciele tacy jak: Euklides (geometria euklidesowa jest nadal jednym z fundamentalnych sposobów matematycznego opisu rzeczywistości), Pitagoras, Archimedes, prekursor heliocentrycznego systemu astronomicznego – Arystarch z Samotraki, Klaudiusz Ptolemeusz – „ojciec” kartografii, którego *Geografia* wywarła przełożony wpływ na naukę arabską i myśl europejską w tym zakresie⁶⁷, jak również wielu innych znakomitych myślicieli.

W tym sensie można stwierdzić, że to, co zawdzięczamy starożytnym, daleko wykracza poza często dziś już nieczytelne, spisane ich ręką zwoje, fragmentaryczne pozostałości wzniesionych przez nich budowli czy odkrywane czasem w ramach wykopalisk archeologiczne ciekawostki. Książka i biblioteki stanowiły natomiast sprzyjające podłoże, na którym mogły wyrosnąć i ukształtować się te dalekosiężne i brzemiennie w skutki osiągnięcia.

⁶⁷ R. Cave, S. Ayad, dz. cyt., s. 68–69.

Bibliografia

- Bieńkowska B., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Bieńkowska B., Chamerska H., *Zarys dziejów książki*, Warszawa 1987.
- Cave R., Ayad S., *Historia książki. Od glinianych tabliczek po e-booki*, Warszawa 2015.
- Dahl S., *Dzieje książki*, Wrocław 1965.
- Diringer D., *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, Warszawa 1972.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynałowski, Wrocław 1971.
- Głombiowski K., Szwejkowska H., *Książka rękopiśmienna i biblioteki w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1983.
- Grycz J., *Historia bibliotek w zarysie*, Warszawa 1949.
- Grycz J., *Krótki zarys historii książki i bibliotek*, Warszawa 1956.
- Houston K., *Książka. Najpotężniejszy przedmiot naszych czasów zbadany od deski do deski*, Kraków 2017.
- Manteuffel J., *Książka w starożytności*, Warszawa 1947.
- Manteuffel J., *Ze świata papirusów*, Wrocław–Warszawa 1950.
- Matwijów M., *Pergamin*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 363–364.
- Nowicka M., *Antyczna książka ilustrowana*, Wrocław 1979.
- Pianko G., *Praca pisarza, księgarza i bibliotekarza w starożytności*, Warszawa 1955.
- Pludra-Żuk P., *Pismo greckie*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 379–380.
- Soszyński J., *Pismo*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 375–379.
- Soszyński J., *Pismo łacińskie*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, K-Z, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 380–386.
- Szyndler B., *I książki mają swoją historię*, Warszawa 1982.
- Świderkówna A., Nowicka M., *Książka się rozwija*, Wrocław 1970.
- Tondel J., *Biblioteki. Dzieje. Starożytność*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 1, *Eseje, A-J*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.